

ПОДВИЖНИЦТВО

«Українство вросло в мене органічно»

Інтелектуальна і світоглядна спадщина Агатангела Кримського

15 січня 2022 року завершується річний цикл заходів, присвячених 150-річчю від дня народження А.Ю. Кримського.

В Україні за рік, що минає, було проведено десятки наукових конференцій, сотні зустрічей, круглих столів, вебінарів, виставок.

Конференції пройшли на Волині, де він народився, за участі Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України та вишів – Національного університету «Острозька академія», Волинського національного університету імені Лесі Українки, Рівненського державного гуманітарного університету, Володимир-Волинського педагогічного коледжу імені А.Ю. Кримського, Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти та інших організацій.

Чимало заходів проведено в Черкаській області, звідки вирушив Агатангел Юхимович у великий світ і звідки почався його страдницький шлях на Голгофу.

Відреагували на ювілейну дату і за кордоном. До заходів, присвячених 150-річчю Кримського, долучилися посольства України і країн східного світу. Вебінар «Провісник мультикультуралізму в Україні» Інститут сходознавства провів за підтримки посольства України та у співпраці з MUSLIM Institute в Ісламабаді. У Лівані за підтримки посольства України Інститут сходознавства та Американський університет у Бейруті провели міжнародну наукову конференцію «Агатангел Кримський і Ліван».

Підсумкова міжнародна наукова конференція «До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського» відбулася під егідою Національної академії наук України, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України та Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, а партнерами виступили Інститут Юнуса Емре в Києві, Бакинський міжнародний центр мультикультуралізму та Видавничий дім «Гельветика».

У засіданнях конференції взяли участь Надзвичайний і Повноважний посол Турецької Республіки в Україні Гюльдер Ягмур Ахмет та Надзвичайний і Повноважний посол Азербайджанської Республіки в Україні Ельміра Гусейн-кизи Ахундова. Вітаючи присутніх, посол Азербайджану розповіла, що в її країні високо шанують Агатангела Кримського як засновника українського азербайджанознавства і, зокрема, дослідника творчості класика азербайджанської поезії Нізамі Гянджеві. Нинішній рік в Азербайджані є роком Нізамі, і нещодавно в Баку видано переклад на азербайджанську вагомий дослідницької праці Агатангела Кримського «Нізамі та його сучасники».

Співатор перекладу – провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Нізамі Гянджеві Національної Академії наук Азербайджану Тахміна Бадалова – спеціально прилетіла з Баку, щоб виступити на конференції і подарувати Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського чудово надрукований переклад праці А.Ю. Кримського азербайджанською.

Агатангел Юхимович Кримський

Мабуть, за цей рік про Агатангела Юхимовича говорили більше, ніж було сказано впродовж усіх років, відколи ім'я його виринуло із забуття, і суспільство отямилось від летаргійного сну, в який його занурило комуністична влада, прагнучи приховати те, що вона зробила з одним із найбільш освічених, феноменально обдарованих і неймовірно працьовитих, геніальних учених і організаторів науки України. Втім, як і з тисячами інших талановитих і відданих Україні громадян.

Чи достатньо сказаного, щоб заповнити в нашій пам'яті прогалини в знаннях про Агатангела Кримського, його роль в житті країни, суспільства, створенні Української академії наук, піднесенні міжнародного іміджу України і, як ми бачимо, навіть у прокладанні нових шляхів у наших взаєминах з країнами Сходу?

Мабуть, недостатньо. Маємо великий борг перед Агатангелом Юхимовичем Кримським, який належить віддати. Зібрати і зберегти його спадщину – принаймні те, що від неї залишилося, видати повним зібранням його книги, статті, переклади, наукові розвідки... І ще – знайти те місце, де можна віддати йому останню шану: покласти квіти, вклонитися і подякувати.

Сприйняття

Загальне враження про Кримського: людина-глиба, унікум, космос. Омелян Прицак, його учень і видатний сходознавець, передаючи своє враження про лекцію, прочитану Кримським в найбільшому залі Львівського університету, пише: «Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, і в залі не порухалася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого».

Такі інтелектуали стояли біля витоків української Академії і української науки. Міністр освіти в уряді Скоропадського Микола Василенко та Агатангел Кримський ще у квітні 1918 року обговорювали ідею майбутньої Академії. Перший президент УАН В.І. Вернадський закликав Кримського з Москви як системного організатора для конструювання Академії.

Створена у листопаді 1918 року, Академія зі своїми турботами і проблемами значною мірою лягла на плечі А.Є. Кримського. За час перебування його неодмінним вченим секретарем змінилося 6 президентів академії. А Кримський залишався на місці – не даремно жартома академію називали Кримською.

Як їм жилося тоді? Відомий історик, професор Наталя Полонська-Василенко писала: «Матеріальне становище Академії було жахливе. Жодна з влад не забезпечила її не тільки можливістю нормальної праці, ба навіть «прожитковим мінімумом», потрібним для її співробітників, щоб не вмерти з голоду. Кримський від часу до часу здобував різного роду «натуральні» цінності: то якесь вбрання, то – картоплю, то «пайок». Йому доводилося займатися і заготівлею дров, і городями, що могло б допомогти прогудувати сім'ї (...). Але тут, у зимних кімнатах, збиралися (голодні) ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, попереженими руками; зігріті любов'ю до України, вони склали плани розбудови української науки (...). На зворотних сторінках календарів, на старих театральних афішах – бо паперу не було, – чорнилом – розчиненими у воді олівцями – вони писали свої твори...»

Виступаючи з доповіддю «Агатангел Кримський – засновник Національної академії наук України та Національної бібліотеки Української держави», підготовленою разом з академіком НАН України Олексієм Онищенком, генеральний директор бібліотеки, член-кореспондент НАН України Любов Дубровіна уточнила, що Академія не фінансувалася принаймні до 1923 року.

Микола Василенко, міністр освіти при гетьманському уряді і потім – президент УАН, у своїх листах до Володимира Вернадського писав: «У тому, що Академія врятована, величезна заслуга А. Ю. Кримського. Це я повинен засвідчити відкрито, по совісті».

Агатангел Юхимович проводив і величезну наукову роботу. Він працював по 18 годин на добу. В Академії наук він очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабської та іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії. З 1921 року очолював Інститут української наукової мови (сьогодні – Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України), викладав у Київському університеті імені Т.Г. Шевченка україністику, сходознавство, всесвітню історію. Під його керівництвом було здійснено перше видання фундаментальної праці «Найголовніші правила українського правопису».

«Це була людина енциклопедичних знань, широких світоглядних горизонтів, твердої життєвої позиції... Він був воістину феноменальною обдарованістю, науковим інтереси Кримського безмежні», – сказав академік-секретар відділення історії, філософії та права НАН України академік Валерій Смолій, виступаючи на конференції.

Чи треба казати, що ЦК Компартії (б) України мав абсолютно іншу точку зору? В одній із доповідних записок у 20-і роки (ці дані наводить академік Юрій Шемшученко у журналі «Вісник НАН України», №6, 2006 р.), автор доносу стверджував, що «серед академіків є велика група, яка жодної наукової роботи не здійснює і ніякої користі Академії не дає». І серед названих – А. Кримський, Д. Яворницький,

М. Василенко та інші відомі особистості в українській науці.

І що вже точно не могло сподобатися партійним кадрам, то це те, що Кримський відкидав тезу про «спільну коліску трьох братніх народів», стверджуючи, що українська мова ще в XI столітті постола «як цілком рельєфна, цілком означена, яскраво-індивідуальна одиниця».

Від витоків

«Я належу до тюрксько-татарського племені. Мій предок – кримський мулла, що доводився родичем кримському ханові, 1696 року виїхав до Литви. Опинився серед християнського люду, взяв християнську віру. Його охрестили під християнським іменням Павло і, враховуючи те, що він виїхав із Криму, стали називати Кримським», – сказав в інтерв'ю 13 вересня 1915 р. Агатангел Юхимович.

Син мулли Степан навчався в Смоленській духовній семінарії, хоча невдовзі його звільнили за волелюбний характер. Самотужки він опанував кілька мов, зібрав бібліотеку, що містила біля 2 тисяч книг, і серед них чимало турецьких та арабських рукописів.

Син Степана і батько Агатангела Юхим перечитав усі книги з домашньої бібліотеки – він знав російську, арабську та турецьку мови. Наприкінці 60-х років XIX ст. оселився у Володимир-Волинському, працював учителем, викладав історію і географію. Там же поборовся із «литовською полькою» Аглаїдою Сидорович. Агатангел згадував, що мама говорила північним наріччям української мови. Сина назвали по-грецькому: «добрий вісник».

ДЕМКА А. Ю. КРИМСЬКОГО

Надзвичайний і Повноважний посол Азербайджанської Республіки в Україні Ельміра Гусейн-кизи Ахундова та академік-секретар відділення історії, філософії та права НАН України академік Валерій Смолій.

У сім'ї вже було двоє дітей, коли Юхим Кримський одержав за написання підручника з географії гонорар і купив у Звенигородці – нині Черкащина – будинок і перевіз туди сім'ю.

«У Кримського – золотий геніфонд, – сказав під час ZOOM-конференції, проведеної Українським інститутом національної пам'яті, Богдан Янович, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею. – Починаючи з мулли, усі чоловіки в його роду знали по кілька мов, мали великі бібліотеки і дотримувались гасла «Учити і знати!».

Справді, з трьох з половиною років читання для хлопця стало головним захопленням, що не сприяло його фізичному здоров'ю і нормальному зору. (У дорослому віці він зв'язував докучливі пари окулярів і так читав та писав). З 5 років, як записав в автобіографії, – навчався у Звенигородському «городському училищі». З 10 років – в Острозькій гімназії, де жив «під доглядом своєї старенької тітки», яка завідувала публічною бібліотекою, в котрій він міг «безборонно сидіти зрано до вечора».

Далі навчання у 2-й київській гімназії і вступ до Колегії Галагана, яку Кримський пізніше назвав своєю «великою школою життя». Розповідав, що плата за навчання там була дуже висока, тож «пролетарі вступають по конкурсному іспиту». Два табори – «своєкоштані» і стипендіати – ненавиділи один одного, однак Агатангел зумів поставити себе так, «що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого, але я відчував гніт над стипендіатами ще сильніше, ніж друзі».

У Колегії він був першим учнем. На час закінчення навчання юнак опанував 15 мов. Ще вдома знав польську, французьку, англійську та німецьку. У колегії вивчив грецьку, італійську, турецьку, вільно оволодів єврейською та санскритом. А в останні роки розмовляв кількома десятками мов. У деяких виданнях зустрічається, що знав до ста мов. Відома його жартилива відповідь: «Мені простіше перелічити ті мови, яких я не знаю». Пам'ять його була феноменальною. Навіть скаржився: «Я нічого не можу забути».

У Колегії Галагана він, «з роду чужинець, назавше став українцем». Біографи пояснюють це впливом

учителя – видатного вченого, історика української мови, професора Павла Житецького. На цей же період припадає знайомство Кримського з Лесею Українкою, Іваном Франком, Михайлом Драгомановим...

Щоправда, сам Агатангел Юхимович пізніше казав, що найбільшим українцем він став у Москві, де вступив до Лазаревського інституту східних мов, а потім до історико-філологічного факультету Московського університету. «І от узяв я якось повість Федьковича з передмовою Драгоманова, – писав він, – узяв, прочитав, і мене нове світло осяяло. Я зрозумів, що мушу бути

українофілом – це я зрозумів цілком свідомо. І от я жадібно ухопився за українство. Кожнісіньку вільну від офіційних занять хвилину я присвячував Україні. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усія книжки, особливо увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усія філологічні праці».

А в листі до Івана Франка написав: «...Українство вросло в мене органічно, без мого відома...»

Ліван!.. Щасливий, любий звук!

В Інституті східних мов Кримський за три роки опанував біля п'ятнадцяти східних мов, написав ґрунтовні наукові праці. Це відкрило для нього можливість залишитися на кафедрі арабської філології. «Але – вивчати Схід і не бути на Сході? І Кримський виграв Лазарівську стипендію на два роки для поїздки на Схід, і два роки жив, працював і досліджував у Лівані», – розповідає доктор історичних наук, письменниця, дослідниця творчості Агатангела Кримського Марина Гримич. Вона підключилася з Бейрута до організованої Українським інститутом національної пам'яті Zoom-конференції «Агатангел Кримський – страчений феномен».

Учений перебував у Лівані в 1896–1898 роки. Підсумок його роботи по поверненні, зазначає Марина Гримич, налічується тисячами сторінок. Але він не був лобителем описових наративів, це «аптечно точні тексти» – його цікавили правила вживання слів, методики. Точність і скрупульозність була притаманна йому і в наукових дослідженнях, і в апаратній роботі в Академії. І тут, у Лівані, так же точно, педантично і досліплюючи він описував усе, що бачив, коментуючи людей, події, звичаї... Він мешкав у старому і бідному районі Бейрута, де жило православне населення. (Саме цей район сильно постраждав під час недавнього вибуху).

Умови його проживання були «не дуже», однак, коли йому запропонували інше помешкання, Кримський відмовився, кажучи, що завдяки йому господарі хоч трохи поправлять своє матеріальне становище. І в цьому теж весь Кримський.

За час перебування в Лівані він написав близько 180 листів, з яких 150 листів – рідним, а близько 30-ти – друзям та колегам. А ще він написав «Бейрутські оповідання», і тільки нещодавно з ними змогли ознайомитися мешканці Бейрута і всього Лівану. Арабською книгу переклав відомий ліванський перекладач Імадеддін Раєф.

«Бейрутські оповідання» стали в Лівані подією, видавництво готує вже друге видання... Тут було вкрай мало творів про життя простих людей кінця 19 століття. І оті побутові дрібниці, які не проходили повз увагу Кримського, описи куточків старого Бейрута, старі назви, звичаї, стали для ліванців справжнім відкриттям», – стверджує Марина Гримич.

Як стала відкриттям і фотовиставка у гірському містечку Шуейра, куди Кримський втік від паркового клімату. У Шуейрі була православна школа, в якій навчалися діти бідняків, і Кримський домовлявся з російським консулом про допомогу школі. А якось найняв фотографа і провів своєрідну фотосесію: фотографували учнів, школу, будинки, сходи... Тепер посольство України в Лівані влаштувало виставку, унікальні архівні документи та фотографії

передали з Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Важко передати, з яким інтересом і захватом сучасні шуейрці розглядали історичні знімки.

Українське посольство ініціювало створення музею Агатангела Кримського в цьому гірському містечку. Муніципалітет підтримав ідею, виділено приміщення, і є сподівання, що музей незабаром стане до ладу. Як зазначив Надзвичайний і Повноважний посол України в Лівані Ігор Остап, Агатангел Кримський знову повертається на ліванську землю.

Головна справа життя

У середині 1898 р. А. Кримський повернувся до Москви, зайняв місце приват-доцента арабської філології у спеціальних класах Лазаревського інституту, керував бібліотекою інституту, у приміщенні якої він проживав певний час.

Восени 1900 року 29-річного А. Кримського обрали професором кафедри арабської словесності Лазаревського інституту, наступного року він її очолив. За час викладання в Лазаревському інституті Кримський видав цілу бібліотеку академічних підручників з філології та історії Близького Сходу, про Коран, мусульманство, курси історії і літератури арабів, персів і турків.

На початку ХХ ст. А. Кримський уже мав високий авторитет сходознавця і славіста. Чимало праць його перекладали європейськими мовами. Редакція Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона запросила його вести рубрики з арабістики, іраністики і тюркології. З 1915 року він редагує журнал «Труди по востоковедению».

...А в імперії з початку століття починаються апокаліптичні процеси. «Із іскри возгорається полум'я». 1905-й – поразка Росії у війні з Японією, революційні протести 1905 року, Перша світова війна, 1917-й рік... В Росії до влади приходять більшовики.

Здавалося б, Кримський має бути від того далекий. Йому 46. Він весь у науці. Учений зі світовим ім'ям. Має роботу, гідну свого статусу, і вкрай підірване здоров'я: хворе серце, астма і дуже слабкий зір. Але він усі ці роки пильно стежить за подіями в Україні, листується з друзями й колегами, стежить за тим, як розгортаються революційні події.

Коли Володимир Вернадський запропонував Кримському повернутися до Києва і стати одним із засновників УАН, той поставив тільки одну умову. В.І. Вернадський згадував: «Довелося привезти Кримського в товарному вагоні до Києва з Москви, бо він правильно погоджувався їхати «назавжди» до Києва тільки зі своєю великою бібліотекою». Окрім книг Агатангел Юхимович привіз до Києва колекцію марок і грамплатівок – він обожнював оперну музику.

Про інтенсивність і масштаби роботи ми говорили вище. У своїй доповіді на конференції Любов Дубровіна сказала: «Коли читаєш протоколи, бачиш щоденну працю по забезпеченню Академії, розумієш: це була неймовірно важка, неймовірно виснажлива і неймовірно відповідальна робота».

Вона розповіла про те, що у Кримського був талант переконувати, працювати з представниками влади, особливо, коли треба було когось із науковців визволити із буцегарні, захистити і підтримати. Таким чином, зібравши підписи, вдалося врятувати від ймовірної смерті і одного з фундаторів Акаде-

мії – Миколу Василенка, якого звинувачували у ворожій діяльності.

Очевидці пригадують, як десь у лютому 1925 р. на Загальних зборах, коли більшовицька влада вже взяла на олівець деяких науковців, Агатангел Юхимович заявив, що він комуніст за духом. На що Сергій Єфремов записав у своєму щоденнику: «Навіщо це йому? Він такий комуніст, як з мене далай-лама тибетський».

Кримський знав, навіщо: це дало йому змогу відстоювати інтереси Академії і учених в партійних кабінетах. Тут, ймовірно, проходила для нього межа допустимого компромісу... Хоча він чудово розумів, що «захисту» вистачить ненадовго.

Але не могло бути жодних компромісів там, де це стосувалося наукової роботи. Він не шкодував себе, і від інших теж вимагав чіткос-

У рамках конференції у бібліотеці імені В.І. Вернадського відбувся українсько-турецький круглий стіл «2021 – Міжнародний рік Юнуса Емре».

ті, правильності, скрупульозності у всьому, що стосувалося науки.

У 20-ті роки під егідою Академії було видано 15 термінологічних словників. Авторитет А. Кримського гарантував високий науковий рівень будь-якого видання. Він болісно сприймав усе, що шкодить мові. Побачивши, що українська частина російсько-українського словника (в якому зацікавленість проявляв «сам» Каганович) зрусифікована, Агатангел Юхимович відмовився брати участь у його подальшому опрацюванні. «Рішуче усуваюся од участі... в словникові, де безшарашно гарцюють усілякі мовокалічники та мовозасмітники, а люди, повні найкращих намірів... не зважають дати різку одсіч цим охочекомонникам (...). Моє ім'я не повинно фігурувати у тому виданні», – рішуче заявив він.

1918–1929 роки були золотим добою української науки, а особливо гуманітарних та суспільних наук. Праці, на яких стояло: «Дозволяється випустити в світ. Неодмінний Секретар Академії академік Аг. Кримський», – викликали повну довіру в науковців не тільки України.

Важкі часи

А тим часом над Академією і над Кримським згущуються хмари. 1929 року починає розкручуватися сфабрикований радянською владою процес над неіснуючою підпільною організацією «Сплка визволення України». Арештовують віцепрезидента ВУАН Сергія Єфремова, в «організацію» потрапляють ще біля десяти учених ВУАН.

Кримського не чіпають, хоча він готовий до арешту. Його «дістають» через помічника і прийомного сина Миколу Левченка. Арештувати «самого», мабуть, ще не дозріли. Дослідники кажуть, що своїми показами Микола Левченко вря-

тував на той раз свого названого батька і вчителя. Попросив тільки Кримського усиновити його сина Микольцю, щоб не ріс як син «ворога народу».

Кримський писав багато листів до різних інстанцій, щоб пом'якшити участь Левченка. У 1936 р. Микола повернувся з таборів українохворий і через кілька днів покінчив життя самогубством.

У 1929-му Агатангелу Юхимовичу не підтвердили обрання неодмінним секретарем Академії, далі позбавили науково-викладацької роботи. Жив він дуже бідно. Коли перебував у Києві, кожен копійчину відправляв на Звенигородку, де мешкали родичі і названий син Микольця, сам обходився обідом у їдальні та двома шматочками хліба, які загортав із собою.

1937 року влада «згадала» про академіка, запросивши того взя-

захстан). За гіркою іронією долі, прибули в холодний степовий край 6 листопада – напередодні річниці Жовтневої революції. Була довга дорога – 36 днів, і в академікові ледве жевріло життя. Але Іван Юхимович пригадавав їхні розмови і сповнений був шанобливого ставлення до побратима по камері.

...25 січня 1942 року великого сходознавця і великого сина українського народу не стало. У Кустанай були сильні морози. Землю не вкопаш. Тіла склали на вулиці до весни і поховали потім у спільній могилі. Де вона – невідомо.

Що таке пам'ять?

Агатангела Юхимовича реабілітували 1957 року за настійним зверненням академіка Л.А. Булаховського, який очолював тоді створений Кримським Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні. Розбиралися з реабілітацією значно повільніше, ніж засудили.

Минув час. В Україні пам'ятають Кримського. Тепер уже аж два інститути НАН України пов'язані з його іменем: перший – створений ним Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, а другий – Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського, ініційований його учнем, Омеляном Прицаком. Вийшли книги, є меморіальні музеї та відділи у краєзнавчих музеях. Його іменем названо коледж у Володимирі-Волинському, і навіть пам'ятник є на території коледжу.

По-справжньому відкривати Кримського ми почали тільки з 90-х – і то, правду кажучи, було нам тоді ще не до нього. Однак, стикаючись із дедалі більшими викликами і загрозами українській державі, розуміємо, наскільки сучасним є Агатангел Кримський. І як вчасно «прийшов» його ювілей, щоб це зрозуміти. За останні місяці багато що змінилось для того, щоб ми більше пізнали наукову і перекладацьку спадщину Кримського. Наприклад, нині на сайті НБУ імені В.І. Вернадського створюється інтегрована віртуальна бібліотека А.Ю. Кримського. Виступаючи на ювілейній конференції, директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, член-кореспондент НАН України Богдан Ажнюк порадив, що до них нинішнього року вступили два аспіранти на кримскотатарську мову, і отже створюється кадрова основа для окремого структурного підрозділу. Перед ювілейним роком вийшов у світ науковий збірник «Східні традиції державотворення», в якому зібрано до ста цінних спогадів, статей і виступів.

Але це тільки початок. А хіба не має бути повного зібрання творів академіка Кримського?

На конференції чимало говорили про бібліотеки-колекції Агатангела Кримського. Доцент кафедри східної філології Таврійського національного університету Володимир Підвойний, який тривалий час вивчає цю тематику, навіть такі цифри: Кримський привіз із собою з Москви біля 20 тисяч книг. На початок 30-х їх стало орієнтовно 40 тисяч. Зараз їх 15 тисяч, переважна більшість з яких у бібліотеці Вернадського. «Найкращий спосіб вшанувати пам'ять – зібрати його бібліотеку», – каже Володимир Підвойний.

І звичайно, знайти його могилу, про це теж багато говорилось в цей ювілейний рік. З кожним роком відкриваються архіви, нам пообіцяло допомогу посольство Казахстану. Постішаймо використати ці можливості. Не будемо ж чекати наступного ювілею.

Лариса ОСТРОЛУЦЬКА